https://doi.org/10.59546/18290744-2026.4-6-107

ԴԱՎԻԹ ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ
ՀՀ փաստաբանների պալատի անդամ,
Երևանի պետական համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի
քրեական իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ

DAVIT TOVMASYAN
Member of the Chamber of Advocates of the Republic of Armenia,
Postgraduate Student at the Chair of Criminal Law,
Faculty of Law, Yerevan State University

ДАВИД ТОВМАСЯН
Член Палаты адвокатов Республики Армения,
аспирант кафедры уголовного права юридического факультета
Ереванского государственного университета,
https://orcid.org/0009-0006-6959-6529

ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՆՁԱՆՑ ՔՐԵԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔՐԵԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

CRIMINAL LIABILITY OF LEGAL ENTITIES IN THE SYSTEM OF CRIMINAL LIABILITY

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ В СИСТЕМЕ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Ներածություն

Ժամանակակից քրեական քաղաքականության զարգացման մեջ իրավաբանական անձանց պատասխանատվության հարցը վաղուց դադարել է լինել միայն տեսական քննարկման առարկա: Միջազգային հակակոռուպցիոն և այլ պայմանագրային պարտավորությունների[1] ազդեցությամբ բազմաթիվ պետություններ իրենց օրենսդրությամբ նախատեսել են կազմակերպությունների նկատմամբ պատասխանատվության տարբեր ձևեր, այդ թվում՝ քրեական բնույթի ներգործության միջոցներ: Հայաստանի Հանրապետությունում ևս 2021 թվականի քրեական օրենսգրքով ամրագրվել է իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվության ինստիտուտը, ինչը խնդիրը դարձրել է ոչ միայն տեսական, այլև գործնական ու դոգ-

[1] Տես՝ Միավորված ազգերի կազմակերպության **«Կոռուպցիայի դեմ» կոնվենցիա**, ինչպես նաև Եվրոպական խորհրդարանի և Խորհրդի 19.11.2008 թ. 2008/99/ԵՀ «**հրահանգ՝ շրջակա միջավայրի պաշտպանության մասին քրեական իրավունքի միջոցով**», Եվրոպական միության պաշտոնական տեղեկագիր:

մատիկ առումով արդիական:

Սակայն իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվության օրենսդրական ամրագրումը ինքնին դեռ չի լուծում քրեական պատասխանատվության համակարգում դրա տեղը հստակեցնելու հարցը: Գործող քրեական օրենսգրքում հանցանքի, մեղքի և անձնական պատասխանատվության դասական մոտեցումը շարունակում է հիմնականում կապված մնալ ֆիզիկական անձի վարքագծի հետ, մինչդեռ իրավաբանական անձը ներառված է քրեական պատասխանատվության սուբյեկտների համակարգում հատուկ հիմքերով և առանձին նորմատիվ ռեժիմով: Այդ պատճառով հիմնարար է դառնում հարցը, թե ինչպե՞ս պետք է բացատրել իրավաբանական անձի քրեական պատասխանատվությունը, երբ հանցանքի դասական մոդելը նրա նկատմամբ նույն ձևով չի վերարտադրվում:

Սույն հոդվածի նպատակը ՀՀ քրեական պատասխանատվության համակարգում իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվության տեղը բացահայտելն է՝ վերլուծելով դրա դոգմատիկ բնույթը, իրավական հիմքերը և ընդհանուր քրեաիրավական սկզբունքների հետ դրա հարաբերակցությունը: Այդ նպատակով ուսումնասիրվում են, մի կողմից, ՀՀ քրեական օրենսգրքի (այսուհետ նաև՝ ՔՕ) ընդհանուր մասի այն դրույթները, որոնք վերաբերում են հանցանքին, մեղքին և անձնական պատասխանատվության սկզբունքին, իսկ մյուս կողմից՝ իրավաբանական անձանց պատասխանատվության հատուկ հիմքերը և դրանց կառուցվածքը: Հետազոտության շրջանակում օգտագործվում է նաև համեմատական-իրավական նյութ, որպեսզի գնահատվի, թե ինչ օրենսդրական մոդելներով են տարբեր պետություններ լուծում նույն խնդիրը:

Հոդվածի գիտական նորույթն այն է, որ իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվությունը ՀՀ քրեական իրավունքի շրջանակում մեկնաբանվում է ոչ թե որպես ֆիզիկական անձի պատասխանատվության ածանցյալ կրկնություն, այլ որպես հատուկ վերագրելիության վրա հիմնված քրեական պատասխանատվության համակարգի ներսում գործող առանձնահատուկ կառուցակարգ, և այդ մոտեցման հիման վրա առաջարկվում են ՔՕ 5-րդ և 6-րդ հոդվածների մակարդակում համակարգային օրենսդրական հստակեցումներ:

Հիմնական հետազոտություն

Հայաստանի Հանրապետության Քրեական Օրենսգրքի (այսուհետ նաև՝ ՔՕ) 2-րդ հոդվածը քրեական օրենսդրության խնդիրների շարքում առանձնացնում է «քրեական պատասխանատվության ենթակա իրավաբանական անձի և հանցանք կատարած անձի» պատասխանատվության արդարացիությունը»: Նույն նորմի ձևակերպումից ինքնին հետևում է, որ օրենսդիրը տարբերակում է «քրեական պատասխանատվության ենթակա իրավաբանական անձ» և «հանցանք կատարած անձ» հասկացությունները՝ դրանք չներկայացնելով որպես միանգամայն նույնաբովանդակ իրավական կատեգորիաներ:

Այս տարբերակումը պատահական չէ. այն ցույց է տալիս, որ իրավաբանական անձը օրենսգրքում չի ներկայացվում որպես հանցանք կատարող նույն իմաստով և ֆունկցիոնալ ծավալով, ինչ ֆիզիկական անձը, մինչդեռ միաժամանակ ամրագրված է նրա նկատմամբ քրեական պատասխանատվության կիրառելիությունը, թեև իրավաբանական անձի կողմից հանցանք կատարելու կամ հանցակազմի սուբյեկտ լինելու գաղափարը օրենսդրական ձևակերպումներում ուղղակի և դասական եղանակով արտահայտված չէ:

Նշված մոտեցումը առերևույթ խնդրահարույց է քրեական պատասխանատվության դասական ընկալման տեսանկյունից, քանի որ քրեական պատասխանատվության հիմքը հան-

ցանքն է[2]: Այս իսկ պատճառով առաջանում է տեսական անհամաչափություն և հարցադրում, թե իրավաբանական անձի նկատմամբ կիրառվող պատասխանատվությունը որքանով է համընկնում քրեական պատասխանատվության դասական պատկերացման հետ և արդյոք այն պետք է ընկալվի որպես նույն ինստիտուտի հատուկ ձև, թե որպես դրա կառուցվածքային առումով առանձնահատուկ դրսևորում:

ՔՕ 4-րդ հոդվածի 1-ին մասով քրեական պատասխանատվությունը կապվում է հանցանքի հետ, իսկ ՔՕ 16-րդ հոդվածով հանցանքը սահմանվում է որպես քրեական օրենսգրքով նախատեսված, պատժի սպառնալիքով արգելված, հանցագործության սուբյեկտի կողմից մեղավորությամբ կատարված արարք: ՔՕ 19-րդ հոդվածը, իր հերթին, քրեական պատասխանատվության սուբյեկտների շարքում ներառում է նաև իրավաբանական անձին: Այս նորմերի համադրված վերլուծությունից բխում է, որ օրենսգրքում մի կողմից պահպանվում է հանցանքի դասական՝ ֆիզիկական անձակենտրոն մոդելը, իսկ մյուս կողմից քրեական պատասխանատվության համակարգում ընդգրկվում է նաև իրավաբանական անձը, որը նույն իմաստով չի ներկայացվում որպես հանցագործության սուբյեկտ:

Վերոգրյալի համատեքստում հիմնարար է դառնում այն հարցը, թե ինչպե՞ս է հնարավոր իրավաբանական անձին ենթարկել քրեական պատասխանատվության, եթե դրա նախապայմանը հանցանքի կատարումն է, մինչդեռ օրենսդիրը որպես հանցանք կատարելու ունակ սուբյեկտ ճանաչում է միայն ֆիզիկական անձին, իսկ հանցագործության հատկանիշ հանդիսացող մեղավորությունը ևս վերագրվում է բացառապես ֆիզիկական անձին:

Այսպես. Անձնական պատասխանատվության[3], ըստ մեղքի պատասխանատվության[4], արդարության և պատասխանատվության անհատականացման[5] սկզբունքները ձևակերպված են հիմնականում ֆիզիկական անձակենտրոն տրամաբանությամբ և չեն պարունակում իրավաբանական անձանց նկատմամբ դրանց կիրառելիությունն ապահովող բավարար հատուկ չափանիշներ: Ուստի քրեական օրենսդրության ընդհանուր սկզբունքների մակարդակում իրավաբանական անձի պատասխանատվությունը նույն աստիճանի ուղղակիությամբ արտահայտված չէ, ինչ ֆիզիկական անձինը:

Տեսության մեջ հենց այս հանգույցում է կենտրոնանում հիմնական առարկությունը. Բ. Վ. Վոլժենկինը, շարադրելով քննադատական մոտեցումը, ընդգծում է, որ «մեղքը, ոչ այլ ինչ է քան անձի՝ իր կատարած արարքի նկատմամբ հոգեբանական վերաբերմունքը», և այդ պատճառով իրավաբանական անձանց նկատմամբ դասական մեղքի և անձնական պատասխանատվության սկզբունքների մեխանիկական տարածումը խնդրահարույց է[6]: Սակայն Ի. Վ. Սիտկովսկին իրավացիորեն նշում է, որ խնդիրը ոչ այնքան իրավաբանական անձի ան-

[2] **ՀՀ քրեական օրենսգրքի 4-րդ հոդվածի 1-ին մասով** սահմանված է, որ ոչ ոք չի կարող ենթարկվել քրեական պատասխանատվության այն արարքի համար, որը կատարման պահին հանցանք չի համարվել:

[3] **ՔՕ 5-րդ հոդվածի համաձայն՝** յուրաքանչյուր ֆիզիկական անձ ենթակա է քրեական պատասխանատվության միայն իր կատարած հանցանքի համար:

[4] **ՔՕ 6-րդ հոդվածի համաձայն՝** քրեական պատասխանատվության ենթակա չէ այն ֆիզիկական անձը, որը սույն օրենսգրքով նախատեսված արարքը կատարել է առանց մեղքի կամ կատարել է անզգուշությամբ այն դեպքում, երբ օրենքը քրեական պատասխանատվություն է նախատեսում տվյալ արարքը միայն դիտավորությամբ կատարելու համար:

[5] **ՔՕ 7-րդ հոդվածի առաջին մասի համաձայն**՝ հանցանք կատարած անձին քրեական պատասխանատվության, պատժի կամ քրեաիրավական ներգործության այլ միջոցների ենթարկելը կամ քրեական պատասխանատվությունից կամ պատժից ազատելը պետք է լինի արդարացի՝ ապահովելով ինչպես կիրառվող օրենսդրության, այնպես էլ պետական հակազդեցության համաչափությունը կատարված հանցանքին, այն կատարելու հանգամանքներին, հանցավորի անձնավորությանը:

[6] Տե՛ս *Волженкин Б. В.,* Уголовная ответственность юридических лиц. СПб., 1998, էջ 25–26:

ձնական պատասխանատվության հնարավորության լիակատար մերժումն է, որքան մեղքի վերաբերյալ գերակշռող պատկերացումների և իրավաբանական անձի վարքագծի որոշման առանձնահատկությունների միջև առաջացող կոլիզիաների հաղթահարումը[7]:

Սակայն դրանից չի հետևում, թե իրավաբանական անձը դուրս է մնացել քրեական պատասխանատվության համակարգից: Ընդհակառակը, ՔՕ 19-րդ հոդվածն իրավաբանական անձին ներառում է քրեական պատասխանատվության սուբյեկտների շրջանակում, իսկ ՔՕ 123-րդ հոդվածով սահմանվում են այն հատուկ հիմքերը, որոնց առկայության դեպքում իրավաբանական անձը ենթակա է քրեական պատասխանատվության: Օրենսդիրը պատասխանատվությունը կապում է ոչ թե իրավաբանական անձի «սեփական» հանցանքի անմիջական կատարման, այլ այն դեպքերի հետ, երբ հանցանքը կատարվել է իրավաբանական անձի գործունեության կամ որոշումների վրա ազդելու իրավասություն ունեցող անձի, իրավաբանական անձին ներկայացնող անձի, իսկ որոշ դեպքերում նաև աշխատողի կողմից՝ իրավաբանական անձի անունից, ի շահ նրա կամ նրա միջոցով, ինչպես նաև այն դեպքերի հետ, երբ իրավաբանական անձի կողմից չի ապահովվել օրենքով կամ այլ իրավական ակտով նախատեսված պարտականությունների կատարումը, և հենց այդ հանգամանքն է հանգեցրել համապատասխան անձանց կողմից հանցանքի կատարմանը:

Այս առումով իրավաբանական անձի պատասխանատվությունը կարելի է բնութագրել ոչ թե որպես անմիջականորեն նույնաբնույթ պատասխանատվություն, ինչ ֆիզիկական անձինը, այլ որպես հատուկ նորմատիվ վերագրելիության վրա հիմնված քրեական պատասխանատվություն, որն առաջանում է հանցանքի և իրավաբանական անձի միջև օրենքով նախատեսված հատուկ կապի առկայության դեպքում:

Արտասահմանյան գրականության մեջ նման իրավիճակների համար առաջարկվել են տարբեր մոդելներ. Ջ. Գոբերտը խոսում է իրավաբանական անձանց պատասխանատվության «մեղքի չորս մոդելների»-ի մասին՝ դրանով իսկ փաստելով, որ հարցը չի հանգում միայն անհատի մեղքի պարզ տեղափոխմանը կազմակերպության վրա, այլ պահանջում է հատուկ վերագրելիություն[8]: Այս դիտարկումը համահունչ է նաև սույն հոդվածում պաշտպանվող այն մոտեցմանը, որ իրավաբանական անձի պատասխանատվությունը պետք է մեկնաբանել որպես հատուկ վերագրելիության վրա հիմնված քրեական պատասխանատվություն, այլ ոչ թե դասական նույնականացում ֆիզիկական անձի պատասխանատվության հետ:

Միևնույն ժամանակ պատասխանատվության այս տեսակը չի կարելի դիտարկել որպես զուտ արտաքրեաիրավական հետևանք, քանի որ ՔՕ 123-րդ հոդվածի 5-րդ մասը ուղղակիորեն սահմանում է, որ ֆիզիկական անձին քրեական պատասխանատվության ենթարկելը չի բացառում նույն հանցագործության համար իրավաբանական անձի քրեական պատասխանատվությունը, իսկ ֆիզիկական անձին պատասխանատվությունից ազատելը ինքնին հիմք չէ իրավաբանական անձին պատասխանատվությունից ազատելու համար: Հետևաբար <u>խոսքը քրեական պատասխանատվության համակարգի ներսում գործող, սակայն կառուցվածքային առումով առանձնահատուկ՝ sui generis կոնցեպտի մասին</u> է, որը պահպանվում է քրեական իրավունքի շրջանակներում, սակայն տարբերվում է ֆիզիկական անձանց նկատմամբ կիրառվող դասական մոդելից:

Հատկանշական է, որ այս կոնցեպտի յուրահատկությամբ պայմանավորված՝ իրավաբանական անձի նկատմամբ կիրառվում են ոչ թե պատիժներ, այլ քրեաիրավական ներգործու-

[7] Տես *Ситковский И. В.,* Уголовная ответственность юридических лиц: автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 2003, էջ 7:
[8] Տես *Gobert J.,* "Corporate Criminality: Four Models of Fault", Legal Studies, 1994, vol. 14, no. 3, էջ 393–410:

թյան միջոցներ, որոնք նշանակվում են առանձին կանոններով՝ հաշվի առնելով ի թիվս այլնի նաև ՔՕ 123-րդ հոդվածով նախատեսված անձանց գործողությունները[9]: Սա նշանակում է, որ իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվությունը քրեական իրավունքի համակարգում պահպանվում է ոչ թե դասական «հանցանք-պատիժ» շղթայով, այլ հատուկ նորմատիվ ռեժիմով:

Նշվածից բխում է, որ *իրավաբանական անձի պատասխանատվությունը ավելի ճշգրիտ է բնութագրել որպես հատուկ վերագրելիության վրա հիմնված քրեական պատասխանատվություն, որի նյութահրավական նախադրյալը ֆիզիկական անձի մեղավոր հանցավոր վարքագիծն է, իսկ նորմատիվ հիմքը՝ այդ վարքագծի կապը իրավաբանական անձի շահի, գործունեության կամ դրա կողմից կայացվող որոշումների հետ:* Հենց այս իմաստով իրավաբանական անձի պատասխանատվությունը միջնորդավորված է, սակայն միևնույն ժամանակ ինքնուրույն է քրեական պատասխանատվության համակարգում իր նորմատիվ տեղով և իրավական հետևանքներով :

Անդրադառնալով իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվության ինստիտուտի քրեական օրենսդրությամբ որպես քրեական իրավունքի ինքնուրույն ինստիտուտի ամրագրմանը՝ հարկ է արձանագրել, որ այս հարցում օրենսդրական տեխնիկան համեմատական իրավունքում միատեսակ չէ: Ընդհանուր առմամբ՝ հնարավոր է տարբերակել առնվազն երեք հիմնական մոդել: Առաջին մոդելի դեպքում իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվությունը կարգավորվում է քրեական օրենսգրքից դուրս՝ հատուկ օրենքով[10]: Երկրորդ մոդելի դեպքում ինստիտուտը ներառված է հենց քրեական օրենսգրքի Ընդհանուր մասում, սակայն որպես առանձին տիտղոս, բաժին կամ գլուխ. այդպիսի կառուցվածք ունի[11]: Երրորդ մոդելի դեպքում իրավաբանական անձանց պատասխանատվությունը չի առանձնացվում որպես ամբողջական ինքնուրույն բաժին, այլ տեղակայվում է ընդհանուր պատասխանատվության մասին նույն տիտղոսում կամ նույնիսկ նույն հոդվածում, որտեղ կարգավորվում է նաև ֆիզիկական անձանց պատասխանատվությունը[12]:

Հատուկ օրենքով կարգավորման մոդելի առավելությունն այն է, որ օրենսդիրը կարողանում է մեկ վայրում համախմբել ամբողջ ինստիտուտը՝ առանց ընդհանուր քրեական օրենսգրքի ավանդական կատեգորիաները արհեստականորեն վերաձևակերպելու: Այս տեխնիկան հատկապես արդյունավետ է այն երկրներում, որտեղ իրավաբանական անձանց պատաս-

[9] **Ծանոթագրություն.** ՀՀ ՔՕ 127-րդ հոդվածը, մեր կարծիքով, որոշակի առումով լրացնում է պատժի անհատականացման և արդարության սկզբունքի և քննարկման առարկա ինստիտուտի միջև կապը, ուստի այս սկզբունքի լրացման անհրաժեշտությունը սույն հոդվածում չի քննարկվում:

[10] **Ծանոթագրություն.** Այսպիսի օրինակ է **Չեխիայի** 2011 թվականի «Իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվության և դրանց նկատմամբ վարույթի մասին» օրենքը, որն առանձին ակտով սահմանում է պատասխանատվության սկզբունքները, վերագրման կանոնները, պատժատեսակները և դատավարական առանձնահատկությունները:

[11] **Ծանոթագրություն.** Նման օրինակ է **Ռումինիայի** քրեական օրենսգրքի Titlul VI-ը («Răspunderea penală a persoanei juridice», հոդվածներ 135-151), որը ներառում է ոչ միայն պատասխանատվության պայմանների մասին 135-րդ հոդվածը, այլև իրավաբանական անձի նկատմամբ պատիժների, վաղեմության և այլ հետևանքների հատուկ կարգավորումները:

[12] **Ծանոթագրություն.** Այսպիսի օրինակներ են՝ **Ֆրանսիայում** personnes morales-ի պատասխանատվությունը տեղադրված է նույն Titre II-ում, որտեղ ձևակերպված են նաև պատասխանատվության ընդհանուր կանոնները, իսկ հոդված 121-2-ը անմիջապես կապում է իրավաբանական անձանց պատասխանատվությունը 121-4-ից 121-7 հոդվածների տարբերակումների հետ: **Պորտուգալիայում** 11-րդ հոդվածն արդեն իր վերնագրով միաժամանակ վերաբերում է «ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց» պատասխանատվությանը, իսկ **Իսպանիայում** իրավաբանական անձանց պատասխանատվության մասին 31 bis-ը և հաջորդ հոդվածները տեղակայված են Libro I-ի այն նույն Titulo II-ում, որը վերաբերում է «քրեականապես պատասխանատու անձանց»:

խանատվությունը ներմուծվել է ավելի ուշ և պահանջել է ոչ միայն նյութական, այլև դատավարական առանձին կանոններ. (օրինակ՝ Չեխիայում): Սակայն այս մոդելը նաև թույլ կողմ ունի. երբ ինստիտուտը դուրս է բերվում քրեական օրենսգրքի համակարգից, աճում է ընդհանուր սկզբունքների և հատուկ կարգավորման միջև «հեռավորությունը», և իրավակիրառողը ստիպված է անընդհատ «անցում» կատարել երկու ակտերի միջև, որպեսզի հասկանա, թե ինչ ծավալով են ընդհանուր մասի դրույթները կիրառելի իրավաբանական անձի նկատմամբ: Այլ կերպ՝ այս մոդելը բարձրացնում է ինստիտուտի տեսանելիությունը, բայց կարող է թուլացնել նրա համակարգային ինտեգրումը քրեական իրավունքի ընդհանուր դոգմատիկայի մեջ: Այդ գնահատականը բխում է հատուկ օրենքի ինքնաբավությունից և դրա՝ ընդհանուր քրեական օրենսգրքից ֆորմալ առանձնացված լինելուց: Այս տեսանկյունից գրականության մեջ ընդգծվում է, որ առանձին ակտով լուծումը երբեմն դժվարացնում է ինստիտուտի ներդաշնակ տեղավորումը քրեաիրավական համակարգում, մինչդեռ ընդհանուր սկզբունքների և հատուկ կանոնների նույն միջավայրում ամրագրումը նպաստում է ներքին համահնչությանը, միասնական իրավաբանական լեզվին և ավելի կանխատեսելի կիրառմանը[13]:

Առանձին տիտղոսով կամ նույն քրեական օրենսգրքում առանձին բաժնով ամրագրելու մոդելը համեմատաբար ավելի հավասարակշռված է: Այդ դեպքում իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվությունը մնում է քրեական օրենսգրքի ընդհանուր համակարգում, բայց միաժամանակ ստանում է սեփական նորմատիվ «տարածքը»: Այս մոդելի առավելությունն այն է, որ այն ապահովում է և՛ համակարգայնություն, և՛ ինստիտուցիոնալ տեսանելիություն. իրավակիրառողին պարզ է, որ ինստիտուտը քրեական իրավունքի մասն է, բայց միաժամանակ պարզ է նաև, որ դրա կիրառումը պահանջում է հատուկ կանոնների հաշվառում: Օրինակ Քրիստինա դե Մալիեն, համեմատական դիտանկյունից, ինստիտուտի արդյունավետությունը կապում է ոչ միայն առանձին նորմ ունենալու, այլ նաև այն ընդհանուր քրեաիրավական համակարգի մեջ ճիշտ տեղավորելու հետ, ինչը տալիս է իրավական որոշակիության կանխատեսելի երաշխիքներ[14]: Միևնույն ժամանակ, այս մոդելի լիարժեքությունը կախված է նրանից, թե արդյոք օրենսդիրը ձևավորել է բավարար «կամուրջներ» ընդհանուր սկզբունքների և հատուկ բաժնի միջև: Առլի Լոֆնանի դիտարկմամբ՝ քրեական պատասխանատվության ընդհանուր սկզբունքները կառուցակարգում և համակարգում են քրեական իրավունքը՝ ապահովելով դրա ներքին համահնչությունը, ինչպես նաև ձևավորում են միասնական հասկացական լեզու քրեական իրավունքի և այդ ոլորտում գործող իրավաբանների համար:[15]:

Գտնում ենք, որ եթե այդ «իրավական կամուրջները» սահմանափակվում են ընդամենը հղումային ձևակերպումներով, իսկ մեղքի, վերագրելիության կամ կորպորատիվ մեղավորության դոգմատիկ բովանդակությունը չի բացվում, ապա առանձնացված բաժինը կարող է

[13] Տես *Dobrocsi S.*, Procedural Issues Regarding the Criminal Liability of Legal Persons in Hungary, in: Dny práva 2012 – Days of Law 2012. Část VII. Trestněprávní a procesní alternativy v trestním právu individuálním a kolektivním, Brno, Masarykova univerzita, 2013, էջ 1359–1370,
Ferenčíková S., Slovakia: National Regulations in the Shadow of a Common Past, in: Váradi-Csema E. (ed.), Criminal Legal Studies: European Challenges and Central European Responses in the Criminal Science of the 21st Century, Miskolc–Budapest, Central European Academic Publishing, 2022, էջ 205–224,
Dupont C., Rass-Masson N., Evaluation Study on the Implementation of Directive 2008/99/EC on the Protection of the Environment through Criminal Law by Member States. Final Report, Brussels, Milieu Ltd. (prepared for the European Commission, DG Justice), 2013 (update May 2014), էջ 97:
[14] Տես *De Maglie C.,* "Models of Corporate Criminal Liability in Comparative Law", Washington University Global Studies Law Review, 2005, vol. 4, no. 3, էջ 547–566:
[15] Տես *Loughnan A.,* "The Very Foundations of Any System of Criminal Justice': Criminal Responsibility in the Australian Model Criminal Code," International Journal for Crime, Justice and Social Democracy, 2017, vol. 6, no. 3, էջ 8–24:

մնալ կառուցվածքային առումով հաջողված, բայց բովանդակային առումով ոչ ամբողջական, իսկ կապող նորմերի ոչ ամբողջական ձևակերպումները կամ դրանց բացակայությունը բացասական է անդրադառնում ինստիտուտի էությունը ճիշտ ընկալելու և կիրառելու վրա:

Ընդհանուր պատասխանատվության նույն գլխում կամ նույն հոդվածում իրավաբանական անձանց պատասխանատվությունը տեղադրելու մոդելը, իր հերթին, ունի այլ տրամաբանություն: Այս լուծման առավելությունն այն է, որ իրավաբանական անձանց պատասխանատվությունը անմիջապես ներառվում է քրեական պատասխանատվության ընդհանուր դոգմատիկ համատեքստի մեջ, և օրենսդիրը հաճախ հենց նույն նորմատիվ հանգույցում է ձևակերպում ընդհանուր սկզբունքներից դեպի կորպորատիվ պատասխանատվություն տանող «կամուրջները»: Բայց նույն պատճառով էլ այս մոդելը պահանջում է շատ բարձր օրենսդրական ճշգրտություն. եթե նույն գլխում զուգորդվում են ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց պատասխանատվության մասին դրույթները, սակայն հատուկ չի բացատրվում, թե ինչպես են «մեղք», «անձնական պատասխանատվություն», «հանցանքի կատարում» և նման կատեգորիաները փոխակերպվում իրավաբանական անձի դեպքում, ապա համակարգը կարող է թվալ ինտեգրված, բայց գործնականում մնալ դոգմատիկ առումով երկիմաստ կամ առնվազն անորոշ:

Ջոնաթան Քլաֆը նույն խնդիրը ձևակերպում է արդեն կիրառական հարթությունում՝ նշելով, որ ինտեգրված կառուցվածքը ինքնին բավարար չէ, եթե մեղքի, անձնական պատասխանատվության և վերագրման կատեգորիաները չեն դարձել բավականաչափ օպերացիոն և հստակ[16]:

Հետևաբար՝ որևէ մոդել ինքնին լավագույնը չէ: Հատուկ օրենքով կարգավորումը ապահովում է ինստիտուտի ինքնավարությունն ու մանրամասնությունը, բայց թուլացնում է դրա անմիջական կապը ընդհանուր քրեական իրավունքի հետ: Նույն օրենսգրքում առանձին բաժնով կարգավորումը համադրում է համակարգայնությունն ու ինստիտուցիոնալ ինքնությունը, սակայն դրա արդյունավետությունը կախված է ընդհանուր սկզբունքների հետ ձևավորված կապերի որակից: Իսկ ընդհանուր պատասխանատվության նույն գլխում տեղադրումը կարող է առավել օրգանական ինտեգրում ապահովել միայն այն դեպքում, երբ օրենսդիրը բավարար հստակությամբ բացում է կորպորատիվ պատասխանատվության ինքնուրույն տրամաբանությունը:

Այս համեմատական դիտանկյունը մեթոդաբանական հիմք է տալիս արդեն առանձին անդրադառնալու ՀՀ քրեական օրենսգրքին և գնահատելու, թե 7-րդ բաժնով առանձնացման պայմաններում արդյոք ստեղծվել են բավարար դոգմատիկ կապեր ընդհանուր սկզբունքների և իրավաբանական անձանց պատասխանատվության հատուկ ռեժիմի միջև:

Այս համատեքստում անդրադառնալով ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքին՝ գտնում ենք, որ այս սկզբունքի նորմատիվ շարունակությունը պետք է հիմնվի ոչ թե վերագրելիության ամբողջ մեխանիզմի կամ պատասխանատվության բացառման բոլոր հիմքերի վերարտադրման, այլ հենց մեղքի հանգույցի վրա: Այլ կերպ՝ իրավաբանական անձի նկատմամբ ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի գործարկումը պետք է կապել ոչ թե «մեղավոր վարքագծի» ընդհանրական գաղափարի, այլ ՔՕ 123-րդ հոդվածով նախատեսված անձանց կողմից կատարված արարքում մեղքի առկայության կամ բացակայության հետ:

Մեղքի վրա հիմնված պատասխանատվության սկզբունքի վերաիմաստավորման համա-

[16] Տե՛ս *Clough J.*, "Improving the Effectiveness of Corporate Criminal Liability," in: *Levy R., O'Brien M., Rice S., Ridge P., Thornton M.* (eds.), New Directions for Law in Australia: Essays in Contemporary Law Reform, Canberra, ANU Press, 2017, էջ 164–172:

տեքստում կարևոր նշանակություն ունի Ս. Ու. Բյուելի այն դիրքորոշումը, համաձայն որի՝ կազմակերպությունների պատասխանատվությունը պետք է հնարավորինս սերտորեն կապվի ինստիտուցիոնալ մեղադրելիության հետ, քանի որ վերադասի պատասխանատվության սկզբունքը չափազանց ընդարձակ կիրառություն ունի[17]: Այս դրույթով՝ իրավաբանական անձի քրեական պատասխանատվության հարցում մեղքի սկզբունքը պահպանվում է ոչ թե ցանկացած կապի բավարար համարելու, այլ իրավաբանական անձի հետ հատուկ - նորմատիվ կապ ունենալու համատեքստում:

Նույն տրամաբանությամբ՝ ՔՕ 5-րդ հոդվածում նախատեսված անձնական պատասխանատվության սկզբունքը չի կարող բառացիորեն տարածվել իրավաբանական անձի վրա, քանի որ վերջինս հանցանք կատարող դասական սուբյեկտ չէ: Ուստի իրավաբանական անձի վերաբերյալ լրացումը պետք է հիմնվի ոչ թե «իր կատարած հանցանքի համար պատասխանատվության» գաղափարի, այլ ֆիզիկական անձի կատարած հանցանքի՝ իրավաբանական անձին վերագրվելու հանգամանքի վրա: Այստեղ առանցքայինը հենց վերագրելիությունն է՝ որպես իրավաբանական անձի պատասխանատվության նյութահիրավական հիմք:

ՀՀ քրեական օրենսգրքում իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվության ինստիտուտն առանձնացված է Ընդհանուր մասի ինքնուրույն՝ 7-րդ բաժնում, սակայն այդ առանձնացումը դեռևս չի ուղեկցվում բավարար դոգմատիկ հստակությամբ: ՔՕ 122-րդ հոդվածի 6-րդ մասը միայն հղումային կարգով նախատեսում է, որ իրավաբանական անձը պատասխանատվության է ենթարկվում օրենսգրքի դրույթներին համապատասխան՝ հաշվի առնելով 7-րդ բաժնի կանոնները, իսկ ՔՕ 123-րդ հոդվածը սահմանում է ոչ թե իրավաբանական անձի մեղքի կամ կորպորատիվ մեղավորության հասկացությունը, այլ պատասխանատվության առաջացման պայմանները: ՔՕ 125-րդ հոդվածի 1-ին մասը, իր հերթին, միայն ամրագրում է, որ Ընդհանուր մասի հիմքերով ազատումը կիրառելի է իրավաբանական անձի նկատմամբ այնքանով, որքանով դրանք իրենց էությամբ կիրառելի են նրա նկատմամբ: Հետևաբար օրենսգրքում բացակայում է այն ընդհանուր դոգմատիկ «կամուրջը», որը կբացատրեր, թե ինչպես են անձնական պատասխանատվության, մեղքի և վերագրելիության ընդհանուր քրեաիրավական կատեգորիաները փոխակերպվում և կիրառվում իրավաբանական անձի նկատմամբ, ինչի հետևանքով ինստիտուտի գործարկման տրամաբանությունը մնում է ոչ ամբողջությամբ թափանցիկ թե՛ տեսության, թե՛ իրավակիրառ պրակտիկայի համար:

Վերոգրյալից բխում է, որ իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվության մասով քննարկման առարկա սկզբունքները նպատակահարմար է հստակեցնել իրավաբանական անձի նկատմամբ կիրառման համատեքստում[18]: Այդպիսի լուծումը ոչ միայն կվերացնի ընդհանուր և հատուկ նորմերի միջև առկա անհամապատասխանությունը, այլև կապահովի իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվության ինստիտուտի առավել հետևողական դոգմատիկ հիմնավորում:

Մասնավորապես՝ անդրադառնալով անձնական պատասխանատվության սկզբունքին՝ առաջարկվում է 5-րդ հոդվածը լրացնել 2-րդ մասով, հետևյալ ձևակերպմամբ[19]՝

---

[17] Տե՛ս *Buell S. W.*, "The Blaming Function of Entity Criminal Liability", Indiana Law Journal, 2006, vol. 81, no. 2, էջ 525–526:

[18] **Ծանոթագրություն.** Խնդիրը ՔՕ 123-րդ հոդվածով նախատեսված հատուկ հիմքերի բացակայությունը չէ, այլ այն, որ ՔՕ ընդհանուր սկզբունքները բավարար չափով չեն կապվում իրավաբանական անձանց պատասխանատվության հատուկ ռեժիմի հետ, ուստի լուծումը պետք է տրվի հենց սկզբունքների մակարդակում:

[19] **Ծանոթագրություն.** Այս ձևակերպումը պահպանում է 5-րդ հոդվածի նյութահիրավական տրամաբանությունը, սակայն իրավաբանական անձի դեպքում այն հիմնվում է ոչ թե նրա «սեփական հանցանքի», այլ իրավաբանական անձին վերագրվող հանցանքի հիման վրա:

Իրավաբանական անձը ենթակա է քրեական պատասխանատվության այն հանցանքի համար, որը սույն օրենսգրքի 123-րդ հոդվածին համապատասխան վերագրվում է իրավաբանական անձին:

Առաջարկվող լրացումը վերաբերում է ոչ թե իրավաբանական անձի «իր իսկ կատարած հանցանքին», այլ ֆիզիկական անձի կատարած հանցանքի՝ իրավաբանական անձին վերագրելիությանը: Այդ առումով կարող է առաջին հայացքից տպավորություն ստեղծվել, թե հոդվածի վերնագրի և առաջարկվող նոր բովանդակության միջև առկա է որոշակի օրենսդրական համաչափության խնդիր, որը մեր կարծիքով հաղթահարելի է, քանի որ «անձնային պատասխանատվությունը» լայն իմաստով ենթադրում է նաև, որ ոչ ոք չի կարող պատասխանատվության ենթարկվել օտար վարքագծի համար, եթե այդ վարքագիծը օրենքով սահմանված չափանիշներով վերագրելի չէ հենց իրեն: Նման մեկնաբանությունը խորթ չէ հայրենական քրեական իրավունքին, որի դրսևորումներից է նաև հանցանքը միջնորդավորված կատարելու[20] վերաբերյալ իրավակարգավորումը: Այս մոտեցման պայմաններում իրավաբանական անձի պատասխանատվությունը ևս պահպանում է իր անձնավորված բնույթը, քանի որ այն չի հիմնվում պատահական կամ ձևական կապի վրա, այլ կարող է առաջանալ միայն ՔՕ 123-րդ հոդվածով նախատեսված հատուկ վերագրելիության պայմանների առկայության դեպքում:

Անդրադառնալով ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքին՝ *Առաջարկվում է 6-րդ հոդվածը լրացնել 2-րդ մասով, հետևյալ ձևակերպմամբ՝*

«Իրավաբանական անձը ենթակա չէ քրեական պատասխանատվության, եթե սույն օրենսգրքի 123-րդ հոդվածով նախատեսված անձը սույն օրենսգրքով նախատեսված արարքը կատարել է առանց մեղքի կամ կատարել է անզգուշությամբ այն դեպքում, երբ օրենքը քրեական պատասխանատվություն է նախատեսում տվյալ արարքը միայն դիտավորությամբ կատարելու համար»:

Գտնում ենք, որ նմանօրինակ լրացումը կարևոր է իրավաբանական անձի քրեական պատասխանատվության շրջանակում մեղքի խնդրի ճիշտ ընկալման և մեկնաբանման համար, քանի որ այն հստակեցնում է, որ իրավաբանական անձի պատասխանատվության հարցում մեղքը պետք է գնահատվի ՔՕ 123-րդ հոդվածով նախատեսված համապատասխան ֆիզիկական անձի մեղքի առկայության կամ բացակայության հիման վրա՝ առանց վերագրելիության ամբողջ կառուցակարգի վերարտադրության կամ նեղացման, մինչդեռ վերագրելիության մյուս պայմանները պահպանում են իրենց ինքնուրույն նշանակությունը[21]: Դրանով թուլացվում է նաև այն տեսական առարկությունը, թե իրավաբանական անձը չի կարող լինել քրեական պատասխանատվության սուբյեկտ, քանի որ չի կարող ունենալ մեղք:

Համեմատական տեսությամբ ևս հաստատում է սույն եզրակացության կենսունակությունը. իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվության խնդիրը հիմնականում դիտարկվում է ոչ թե որպես քրեական իրավունքի սահմաններից դուրս եկող ինստիտուտ, այլ որպես դասական սկզբունքների վերահիմաստավորում պահանջող առանձնահատուկ կառուցակարգ, որի ներսում առանցքային դեր են խաղում վերագրելիության, մեղքի և սկզբունքնե-

[20] **ՔՕ 45-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն**՝ համակատարումը բացակայում է, երբ հանցանք կատարողն օգտագործում է այնպիսի անձի, որն օրենքի ուժով ենթակա չէ քրեական պատասխանատվության կամ տվյալ հանցագործության համար որպես կատարող պատասխանատվության չի ենթարկվում:

ՔՕ 46-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ կատարող է համարվում նաև այն անձը, որը հանցանքը կատարել է այնպիսի անձի օգտագործելու միջոցով, որն օրենքի ուժով ենթակա չէ քրեական պատասխանատվության, կամ ենթակա չէ տվյալ հանցագործության համար որպես կատարող, կամ հանցանքը կատարել է անզգուշությամբ:

[21] **Ծանոթագրություն.** Առաջարկվող փոփոխությունը միտված չէ կորպորատիվ մեղքի կամ դրա բացառման չափորոշիչների ինքնուրույն կարգավորմանը, քանի որ այդ խնդիրը արդեն իսկ լուծվում է ՔՕ 124-րդ հոդվածով:

րի վերաձևակերպված չափանիշները[22]:

Եզրակացություն

Իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվության ինստիտուտը ՀՀ քրեական իրավունքում չի կարող մեկնաբանվել ֆիզիկական անձանց քրեական պատասխանատվության դասական մոդելի նույն տրամաբանությամբ: Գործող օրենսդրությամբ իրավաբանական անձը չի ներկայացվում որպես հանցագործության սուբյեկտ դասական իմաստով, իսկ նրա պատասխանատվությունը պետք է հասկանալ որպես հատուկ վերագրելիության վրա հիմնված և քրեական պատասխանատվության համակարգի ներսում գործող առանձնահատուկ կառուցակարգ:

Քրեական օրենսդրության ընդհանուր սկզբունքների և իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվության հատուկ նորմերի միջև առկա է համակարգային խզում, քանի որ ընդհանուր մասի սկզբունքները ձևակերպված են ֆիզիկական անձակենտրոն տրամաբանությամբ, իսկ իրավաբանական անձանց պատասխանատվության հիմքերը՝ առանց բավարար դոգմատիկ կապի:

Այս պայմաններում հիմնավորված է ՔՕ 5-րդ և 6-րդ հոդվածներում համապատասխան լրացումներ կատարելու անհրաժեշտությունը՝ հստակեցնելու իրավաբանական անձի պատասխանատվության վերագրելի հիմքը և ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքի կիրառությունը իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվության ինստիտուտի հետ, ինչը կնպաստի դրա դոգմատիկ ամբողջականության, իրավական որոշակիության և արդյունավետ կիրառման ապահովմանը:

Ամփոփագիր: Սույն հոդվածը նվիրված է ՀՀ քրեական պատասխանատվության համակարգում իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվության տեղը բացահայտելուն: Հոդվածում հիմնավորվում է, որ գործող օրենսդրությամբ իրավաբանական անձի քրեական պատասխանատվությունը չի կարող ընկալվել որպես դասական իմաստով ինքնուրույն հանցանք կատարած սուբյեկտի պատասխանատվություն, այլ պետք է մեկնաբանվի որպես հատուկ վերագրելիության վրա հիմնված՝ քրեական պատասխանատվության համակարգի ներսում գործող ինքնուրույն կառուցակարգ: Միաժամանակ բացահայտվում է, որ քրեական օրենսդրության ընդհանուր սկզբունքների և իրավաբանական անձանց վերաբերյալ հատուկ նորմերի միջև առկա են համակարգային ոչ բավարար կապեր, որոնց հաղթահարման նպատակով առաջարկվում են օրենսդրական լրացումներ՝ ՔՕ 5-րդ և 6-րդ հոդվածներում՝ ուղղված անձնական պատասխանատվության՝ ըստ մեղքի պատասխանատվության սկզբունքների ընկալման ու կիրառման չափանիշների հստակեցմանը իրավաբանական անձանց նկատմամբ:

Annotation. This article is devoted to identifying the place of criminal liability of legal entities within the system of criminal liability of the Republic of Armenia. It substantiates that, under the current legislation, the criminal liability of a legal entity cannot be understood as the liability of a subject that has independently committed a crime in the classical sense, but should instead be interpreted as an autonomous construct operating within the system of criminal liability and based on special attribution. At the same time, the article reveals that there are insufficient systemic links between the general principles of criminal legislation and the special norms concerning legal entities. To overcome this gap, it proposes legislative amendments to Articles 5 and 6 of the Criminal Code aimed at clarifying the criteria for understanding and applying the principles of personal responsibility and fault-based liability with regard to legal entities.

[22] Առավել մանրամասն՝ Տես *Beale S. S.,* (….) նույն տեղում, և *Gobert J.,* (….) նույն տեղում:

Аннотация. Настоящая статья посвящена определению места уголовной ответственности юридических лиц в системе уголовной ответственности Республики Армения. В статье обосновывается, что в соответствии с действующим законодательством уголовная ответственность юридического лица не может рассматриваться как ответственность субъекта, самостоятельно совершившего преступление в классическом понимании данного института. Она должна толковаться как самостоятельная правовая конструкция, функционирующая в рамках системы уголовной ответственности и основанная на механизме специального вменения.

Одновременно выявляется, что между общими принципами уголовного законодательства и специальными нормами, регулирующими уголовную ответственность юридических лиц, сохраняются недостаточные системные взаимосвязи. Для преодоления данной проблемы предлагается внести соответствующие дополнения в статьи 5 и 6 Уголовного кодекса Республики Армения, направленные на уточнение содержания и особенностей применения принципов личной ответственности и ответственности вины в отношении юридических лиц.

Բանալի բառեր *- իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվություն, քրեական պատասխանատվության համակարգ, անձնական պատասխանատվություն, վերագրելիություն, մեղք, սկզբունքներ:*

Keywords: *criminal liability of legal entities, system of criminal liability, personal responsibility, attribution, guilt, principles.*

Ключевые слова: *уголовная ответственность юридических лиц, система уголовной ответственности, личная ответственность, специальное вменение, вина, принципы уголовного права.*

Օգտագործված գրականության ցանկ

Իրավական ակտեր

1. Եվրոպական խորհրդարանի և Խորհրդի 19.11.2008 թ. 2008/99/ԵՀ հրահանգ՝ շրջակա միջավայրի պաշտպանության մասին քրեական իրավունքի միջոցով, Եվրոպական միության պաշտոնական տեղեկագիր, OJ L 328, 06.12.2008, էջ 28–37,
2. Չեխիայի Հանրապետության՝ իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվության և դրանց նկատմամբ վարույթի մասին օրենք, 27.10.2011 թ., թիվ 418/2011 ժողովածու (Coll.), ուժի մեջ է մտել 01.01.2012 թ.,
3. Իսպանիայի քրեական օրենսգիրք, 23.11.1995 թ. Օրգանական օրենք թիվ 10/1995, Գիրք I, իրավաբանական անձանց քրեական պատասխանատվությանը վերաբերող հոդված 31 bis, որը ավելացվել է 22.06.2010 թ. Օրգանական օրենք 5/2010-ով և վերախմբագրվել 30.03.2015 թ. Օրգանական օրենք 1/2015-ով,
4. Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսգիրք, ՀՀ օրենք, ընդունված 05.05.2021 թ., ՀՕ-199-Ն,
5. Միավորված ազգերի կազմակերպության «Կոռուպցիայի դեմ» կոնվենցիա, ընդունված ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 31.10.2003 թ. 58/4 բանաձևով, Նյու Յորք,
6. Պորտուգալիայի քրեական օրենսգիրք, հաստատված 23.09.1982 թ. թիվ 400/82 հրամանագրով, հետագա փոփոխություններով, ներառյալ 04.09.2007 թ. թիվ 59/2007 օրենքը, հոդված 11՝ «Ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց պատասխանատվությունը»,
7. Ռումինիայի քրեական օրենսգիրք, Legea nr. 286/2009 privind Codul penal, ընդունված 17.07.2009 թ., հրապարակված 24.07.2009 թ., ուժի մեջ՝ 01.02.2014 թ., Վերնագիր VI,
8. Ֆրանսիայի քրեական օրենսգիրք, ընդունված 22.07.1992 թ. թիվ 92-683 օրենքով, ուժի մեջ՝ 01.03.1994 թ., Գիրք I, Վերնագիր II, հոդված 121-2:

Մենագրություններ, հոդվածներ և զեկույցներ

1. Beale S. S., “A Response to the Critics of Corporate Criminal Liability”, American Criminal Law Review, 2009, vol. 46, no. 4, էջ 1481–1505,

2. Buell S. W., “The Blaming Function of Entity Criminal Liability”, Indiana Law Journal, 2006, vol. 81, no. 2, էջ 473–537,

3. Clough J., “Improving the Effectiveness of Corporate Criminal Liability: Old Challenges in a Transnational World”, in: Levy R., O’Brien M., Rice S., Ridge P., Thornton M. (eds.), New Directions for Law in Australia: Essays in Contemporary Law Reform, Acton ACT: ANU Press, 2017, էջ 163–172,

4. De Maglie C., “Models of Corporate Criminal Liability in Comparative Law”, Washington University Global Studies Law Review, 2005, vol. 4, no. 3, էջ 547–566,

5. Dobrocsi S., “Procedural Issues Regarding the Criminal Liability of Legal Persons in Hungary”, in: Dny práva 2012 – Days of Law 2012. Část VII. Trestněprávní a procesní alternativy v trestním právu individuálním a kolektivním, Brno: Masarykova univerzita, 2013, էջ 1360–1371,

6. Dupont C., Rass-Masson N., Evaluation Study on the Implementation of Directive 2008/99/EC on the Protection of the Environment through Criminal Law by Member States. Final Report, Brussels: Milieu Ltd. (prepared for the European Commission, DG Justice), March 2013 (update May 2014), էջ 97,

7. Ferenčíková S., “Slovakia: National Regulations in the Shadow of a Common Past”, in: Váradi-Csema E. (ed.), Criminal Legal Studies: European Challenges and Central European Responses in the Criminal Science of the 21st Century, Miskolc–Budapest: Central European Academic Publishing, 2022, էջ 205–224.

8. Gobert J., “Corporate Criminality: Four Models of Fault”, Legal Studies, 1994, vol. 14, no. 3, էջ 393–410,

9. Loughnan A., “‘The Very Foundations of Any System of Criminal Justice’: Criminal Responsibility in the Australian Model Criminal Code”, International Journal for Crime, Justice and Social Democracy, 2017, vol. 6, no. 3, էջ 8–24,

10. Волженкин Б. В., Уголовная ответственность юридических лиц, СПб., 1998, էջ 40,

11. Ситковский И. В., Уголовная ответственность юридических лиц: автореф. дис. … канд. юрид. наук, М., 2003, էջ 30:

Թովմասյան Դ. - ՀՀ փաստաբանների պալատի անդամ, Երևանի պետական համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի քրեական իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ, էլհասցե՝ Tovmasyan.law@gmail.com:

Ներկայացվել է խմբագրություն 17.04.2026 թ., տրվել է գրախոսության 17.04.2026 թ., երաշխավորվել է ԵՊՀ քրեական իրավունքի ամբիոնի վարիչ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Մարգարյանի կողմից, ընդունվել է տպագրության 02.07.2026 թ.: